

Omfalos

Pane, prichádzam do tvojej prítomnosti a prosím ťa, aby si mi svojím svetlom prežiaril srdce, keď skúmam tento deň, nech vidím jasnejšie tvoju milosť vo všetkom, čo sa stalo.

Momentálne som spokojná a vďačná za taký príjemný deň, začiatok však nádejný nebol. Keď dnes ráno pristálo lietadlo, mala som náladu pod psa. Obzerala som sa po letisku a hľadala stanovište taxíkov; muž, ktorý si myslel, že sa neviem zorientovať, mi pribehol na pomoc. Povedal mi, že Chicagou nie je dobré miesto pre ženu, ktorá cestuje sama, a ja som mu odpovedala, že som to zvládla v Mongolsku a pochybujem, že to v Chicagou bude horšie. Odpusť mi, Pane, že som odbila muža, ktorý mi chcel len poskytnúť pomoc. Prosím ťa, daruj mi trpezlivosť s tými, čo veria, že ženy sú bezmocné.

Priznávam, že som sa na túto zastávku nejako extra netešila. Odkedy som napísala tú knihu, ubehlo oveľa času a moja pozornosť sa presunula k iným témam; posledný mesiac som sa venovala výlučne príprave na vykopávky v Arisone. Po elektrickom mailgrame, ktorý mi poslal doktor Janssen, som nedokázala myslieť na nič iné ako na tie hroty oštepov a na to, čo nám možno povedia. Keď mi môj vydavateľ zorganizoval v tomto meste verejnú prednášku, zišlo mi na um, že len využíva moje cestovné plány na propagáciu knihy a ani mi nemusí zaplatiť letenku, a najmä mi to pripadalo ako zdržanie.

Nálada sa mi zlepšila, keď som prišla do hotela a uvítala ma asistentka z divadla, kde som mala prednášať. Keď mi povedala, ako sa na moju prednášku teší, mala som dojem, že to hovorí len zo zdvorilosti, ale potom sa pomerne podrobne rozhovorila o tom, že moja kniha ju prinútila nanovo oceniť prácu vedcov, a ja som si uvedomila, že jej nadšenie je úprimné. Takáto reakcia od čitateľky ma potešila, ale, čo bolo ešte dôležitejšie, pripomenula mi, že vzdelávanie je rovnako dôležitým poslaním archeológa ako práca v teréne. Ďakujem ti, Pane, za jemné upozornenie, aká som bola sebecká, keď som verejnú prednášku považovala za nepríjemnú povinnosť.

V hotelovej reštaurácii som si dala ľahkú večeru a potom som sa vybrala do divadla. Čakalo ma tam zďaleka najväčšie publikum, aké som kedy na svojich prednáškach zažila; muži aj ženy sa v sále tlačili ako tučniaky na pobreží. Ani mi nenapadlo nahovárať si, že by taká vysoká účasť odrážala moju popularitu; meno „Dorothea Morrellová“ na plagáte nikdy nebolo mimoriadnym ťahákom. Prišli, lebo sa na turné po krajine vydávajú múmie z púšte Atacama, a ich prvou zastávkou je Chicagou. Archeológia je teraz v centre pozornosti a ja som sa na tom náhodne priživila. Niežeby mi to prekážalo; bola som šťastná, že mám také veľké publikum, bez ohľadu na dôvod.

Začala som rozprávaním o letokruhoch v kmeni stromu, vysvetľovala som, že hrúbka každého letokruhu závisí od množstva dažďov v danom roku, takže séria tenkých kruhov poukazuje na obdobie sucha. Dodala som, že ak spočítame letokruhy a poznáme rok, v ktorom strom zoťali, môžeme vytvoriť chronologický záznam počasia aj desaťročia do minulosti, do čias hlbších ako pamäť hociktorého žijúceho človeka. Minulosť v našom svete zanechala stopy, len musíme vedieť, ako ich čítať.

Potom som opísala techniku krížového datovania: keď sa vzorec rastu letokruhov porovnáva medzi jednotlivými stromami. Ponúkla som príklad, v ktorom nájdeme identickú sekvenciu hrubých a tenkých letokruhov v dvoch kusoch dreva: v jednom prípade je uprostred nedávno zoťatého stromu, v druhom je bližšie k obvodu trámu nájdeného v starej budove. Vieme určiť, že životy týchto stromov sa

prelínali; ten prvý bol semenáčikom, keď bol ten druhý už v zrelom veku, ale zažili rovnaký sled hojných a slabých dažďov. Letokruhy u staršieho stromu môžeme využiť na rozšírenie našich záznamov počasia hlbšie do minulosti. Vďaka krížovému datovaniu už nie sme obmedzení dĺžkou života ktoréhokoľvek individuálneho stromu.

Povedala som poslucháčom, že archeológovia skúmali trámy z postupne čoraz starších budov a popri tom porovnávali vzorce letokruhov. Aj bez písomných záznamov sme sa dozvedeli, že stropné trámy katedrály v nemeckom Trevíre sú zo stromov, ktoré vyťali v roku 1074, ale tie, ktoré sa nachádzajú v základoch tejto budovy, sú zo stromov vyťatých v roku 1042 – stačilo porovnať ich letokruhy. A ani toto nebolo všetko, pokračovala som, mali sme k dispozícii ešte staršie drevo, napríklad v pilieroch rímskeho mosta v Kolíne alebo z trámov, ktorými vystužili prehistorické soľné bane v Bad Nauheime. Každý trám slúži ako jeden zväzok o dejinách, ktorý napísala sama príroda, almanach každoročných zrážok, ktorý siaha až k narodeniu Krista.

Potom som im povedala, že sa dá ísť aj ďalej, ale je to komplikovanejšie. Vyžaduje si to nájsť kmene stromov, ktoré sa uchovali v močiaroch, trámy z archeologických vykopávok, ba dokonca pomôžu aj veľké kusy uhlia v pahrebách jaskynných ľudí. Vysvetlila som im, že to je ako dávať dohromady skladačku; občas nájdeme veľa dielikov, ktoré do seba zapadajú, ale nevieme, kam patria, až kým neobjavíme dielik, ktorý ich spája s našou hlavnou chronológiou. Časom sme takto vyplňali medzery, až sa neprerušený záznam letokruhov natiahol na päťtisíc rokov a potom aj na sedemtisíc rokov. Opísala som im, aké vzrušujúce je skúmať kúsoček dreva a vedieť, že strom, z ktorého pochádza, zoťali pred ôsmimi tisícami rokov.

Lenže ani také vzrušenie sa nedá porovnať s nadšením, aké sprevádza skúmanie vzoriek dreva, ktoré sú o niekoľko storočí staršie. Lebo v tých kmeňoch sa nachádza bod, od ktorého letokruhy jednoducho zmiznú. Ak počítame od súčasnosti, tak najstarší letokruh vznikol pred osemtisíc deväťsto dvanástimi rokmi. Predtým, zdôraznila som publiku, nijaké letokruhy neexistujú, lebo toto je rok, v ktorom si

stvoril tento svet, Pane. Uprostred každého stromu z tej éry sa nachádza kruh z úplne zreteľne homogénneho dreva a priemer tej oblasti bez kruhov znamená veľkosť stromu v momente jeho stvorenia. To sú protostromy, nevyrástli zo semienka, ale stvorila ich tvoja ruka.

Vysvetlila som im, že neprítomnosť letokruhov v tej oblasti stromov je rovnako významná ako absencia pupkov u múmií z púšte Atacama. Ba vlastne táto oblasť stromov nám porozpráva veci, ktoré nám ľudské pozostatky, či kostrové, alebo mumifikované, nepovedia. Bez chronológie letokruhov by sme nemali odkiaľ vedieť, kedy sa títo protoľudia objavili; ich telá nám oznamujú, že ľudstvo bolo vytvorené po celom svete, ale stromy nám oznamujú, kedy sa to presne odohralo.

Potom som im vyrozprávala, že stromy bez letokruhov a ľudia bez pupkov síce vyvolávajú úžas a prekvapenie, zároveň je však ich prítomnosť logická a nevyhnutná. Aby som im pomohla pochopiť prečo, požiadala som ich, aby pouvažovali o inej možnosti. Čo by to znamenalo, Pane, keby si bol stvoril protostromy s letokruhmi až k samému strediu? Znamenalo by to, že by si stvoril dôkazy o letách a zimách, ktoré nikdy neprebehli. To by bol podvod, presne tak, ako keby si dal protomužovi na čelo jazvu, pozostatok zranenia z detstva, ktoré pritom nikdy nezažil. A aby si túto vyfabrikovanú spomienku podporil, stvoril by si aj hroby rodičov, ktorí tohto muža v detstve láskyplne vychovávali. Títo rodičia by boli určite spomenuli aj svojich rodičov, takže by si bol musel stvoriť aj hroby prarodičov, Pane. Kvôli konzistentnosti by si potom naplnil celú zem kosťami nespočetných predchádzajúcich generácií, toľkých, že keby sme kopali akokoľvek hlboko, každá lopata hlíny, ktorú by sme nabrali, by porušila hrob nejakého predka. Zem by bola len nekonečne veľkou kostnicou.

Samozrejme, zdôraznila som, svet, ktorý obývame, taký nie je. Svet, ktorý okolo seba vidíme, nemôže byť nekonečne starý, takže musel mať nejaký začiatok, a je logické, že keď ho dostatočne pozorne preskúmame, objavíme potvrdenie toho začiatku. Stromy bez letokruhov a ľudia bez pupkov dokazujú platnosť nášho uvažovania. Ale to nie je všetko, pokračovala som, tieto veci nás utvrdzujú vo viere.

Požiadala som ich, aby si predstavili, aké by to bolo, keby sme žili vo svete, kde by sme bez ohľadu na hĺbku našich vykopávkov stále narážali na stopy staršej éry. Požiadala som ich, aby si predstavili, že sú neprestajne konfrontovaní s dôkazmi minulosti, ktorá sa tiahne do takej diaľky, že v nej čísla strácajú akýkoľvek význam: stovky tisícov rokov, milión rokov, desať miliónov rokov. Potom som sa ich opýtala, či by sa necítili stratení, ako strokotanci, ktorých si pohadzuje oceán času. Jedinou racionálnou reakciou na to by bolo zúfalstvo.

Dodala som, že my takíto stratení nie sme. Spustili sme kotvu a kotva narazila na dno; môžeme si byť istí, že pobrežie je blízko, aj keď ho nevidíme. Vieme, že si stvoril tento vesmír s jasným zámerom; vieme, že prístav čaká. Povedala som im, že naším navigačným prístrojom je vedecké bádanie. A presne preto sa venujem vede, dodala som – lebo chcem odhaliť tvoj zámer s nami, Pane.

Keď som dorozprávala, zatlieskali mi a priznávam, že ma to potešilo. Odpusť mi moju pýchu, Pane. Pomôž mi pamätať na to, že všetka práca, ktorú vykonávam – či už vykopávam kosti v púšti, alebo prednášam verejnosti –, neslúži na moju slávu, ale na tvoju. Nech nikdy nezabudnem, že mojou úlohou je ukazovať ostatným krásu tvojich diel, a tým ich privádzať bližšie k tebe.

Amen.

* * *

Pane, prichádzam do tvojej prítomnosti a prosím ťa, aby si mi svojím svetlom prežiaril srdce, keď skúmam tento deň, nech vidím jasnejšie tvoju milosť vo všetkom, čo sa stalo.

Dnešok bol plný pripomienok tvojho majestátu a ja som za ne vďačná, zároveň ma však znepokojili. Začalo sa to raňajkami so sesternicou Rosemary a jej manželom Alfredom. Rosemary nevidám veľmi často, ale zakaždým ma teší, keď môžeme byť spolu. Ďakujem ti, Pane, že si mi dal aspoň jednu príbuznú, ktorá považuje archeológiu za vhodné povolanie pre ženu a nevypytuje sa ma, kedy sa už vydám alebo budem mať deti.

Keď mi Rosemary vyrozprávala novinky zo svojej strany rodiny, prezradila, že raňajkovať so mnou chcela ešte z jedného dôvodu. „Minulý týždeň som kúpila jednu pamiatku, ale Alfred si myslí, že je to napodobenina,“ povedala.

„Len kvôli tomu, koľko za ňu zaplatila,“ vysvetlil Alfred. „Ak je niečo príliš dobré, aby to bola pravda, tak to asi nebude pravda. To je moje heslo.“

„Dúfali sme, že nám ten spor pomôžeš vyriešiť,“ povedala Rosemary a ja som odvetila, že sa na tú pamiatku rada pozriem. Keď sme dojedli, zašla k recepcii a doniesla balík, ktorý tam predtým nechala u recepčných, a našli sme si neobsadený sedací kút v rohu hotelovej haly.

V škatuli, zabalená v metrovom páse mušelinu, bola stehenná kosť jeleňa, nesmierne stará, ale vynikajúco zachovaná, a mne bolo hneď jasné, že nie je obyčajná. Kosti chýbala čiara epifyzy, pozostatok rastovej platničky na mieste, kde vzniká nová chrupavka, keď sa kosti mladého organizmu počas dospievania predlžujú. Táto stehenná kosť nebola nikdy kratšia ako teraz; jeleň, z ktorého pochádzala, nikdy nebol jelenčatom. Bola to stehenná kosť protojeleňa, stvoreného v dospelej veľkosti tvojou rukou, Pane.

Rosemary a Alfredovi som povedala, že je pravá; ona víťazne zajasala, on sa zahanbil, obaja svoje reakcie v mojej prítomnosti stlmili, ale bolo mi jasné, že neskôr o tom budú ešte dlho debatovať. Rosemary sa mi poďakovala a ja som odvetila, že vôbec nemá za čo; ale kde, opýtala som sa, si tú kosť kúpila, prosím ťa?

„Bola som na výstave múmií. Ty si na to zvyknutá, vídaš také veci často, ale mňa načisto ohromili. No a pri putovnej výstave je aj obchod so suvenírmi. Väčšinou predávajú pohľadnice a knihy o múmiách, ale ponúkali aj nejaké pamiatky. Mušle, ulity ustríc, ako inak, ale aj zopár nezvyčajných kúskov: kosti ako táto tu, ulity ušovcov.“

To ma zaujalo. Určite tam videla aj ulity ušovcov?

„Jednoznačne,“ prikývla. „Nebolo to prvý raz, čo som kupovala pamiatky, a nikdy predtým som ulity ušovcov predávať nevidela. Musela som sa na ne opýtať predavača. Bola som v pokušení, že si jednu kúpim, len zato, že ich ešte nemám, ale neboli tam vidieť línie.“

Rozumela som, čo tým myslí. Ulity bežných mäkkýšov majú koncentrické rastové kruhy podobné letokruhom v strome. Ale ulity protolastúrnikov sú pri strede neprirodzene hladké; len na okrajoch majú kruhy a každý z nich označuje rok rastu po stvorení. Také ulity sú medzi zberateľmi pamiatok najobľúbenejšie; nie sú príliš drahé, pretože sú relatívne bežné, ale zároveň jasne svedčia o tom, že ich stvorila tvoja ruka, Pane. Lenže na rozdiel od nich majú ušovce jednodielnu ulitu a rastové vrstvy sa v nej dajú rozoznať, iba keď do nej vyvrtate otvor a preskúmate ho mikroskopom. Ulita protoušovca sa voľným okom nedá odlíšiť od ulity hocikakého iného ušovca.

Lenže toto nebol dôvod, prečo som sa prekvapila, že také niečo predávali v obchode so suvenírmi; prekvapilo ma to, lebo som poznala iba jediné miesto, kde objavili protoulity, a nedokázala som pochopiť, ako to, že sa vôbec predávajú. Keď som sa rozlúčila s Rosemary a Alfredom, odviezla som sa teda autobusom do kostola, kde vystavovali múmie z Atacamy.

Vonku stál dlhý rad návštevníkov a zrejme som mohla ísť aj rovno do obchodu so suvenírmi, celkom obísť hlavné exponáty. No napriek tomu, čo predpokladala Rosemary, som ešte nikdy neskúmala múmiu protočloveka. O týchto múmiách som, samozrejme, čítala vedecké práce a pozerala som si fotogramy, ktoré k nim patrili, ale bližšie ako dnes som sa k nijakej skutočnej múmii ešte nedostala. Takže som síce mala k samotnej putovnej výstave isté výhrady, ale rozhodla som sa kúpiť si lístok a počkať v rade.

Pri čakaní som začula, ako sa neďaleko mňa dvaja ľudia rozprávajú o múmiách. Chlapec, ktorý mohol mať tak desať rokov, sa svojej matky opýtal, či je to zázrak, že tieto telá zostali od stvorenia neporušené. Matka mu odpovedala, že nie, a vysvetlila mu, že ich zachovalo mimoriadne suché prostredie. Celkom správne synovi opísala, že v čilskej púšti Atacama tak málo prší, že odtlačky kopýt mulov zostávajú viditeľné aj päťdesiat rokov, a takéto podmienky chránia telá, ktoré sú tam pochované, pred rozkladom.

Veľmi dobre sa mi to počúvalo, pretože mnohí ľudia strašne rýchlo zaradia niečo k zázraku, a tým sa ten výraz devaluje. Je to presne

ten typ uvažovania, ktorý ľudí inšpiruje, aby hľadali u múmií liek, keď im ho neposkytuje medicína, a aj keď Cirkev už prestala hlásať, že pamiatky sú liečivé, nerobí dosť pre to, aby presvedčila zúfalcov. Medzi čakajúcimi ľuďmi s lístkom bol aj jeden slepec a dvaja vodičari, všetci zrejme dúfali, že ak budú blízko pri jednom zázraku, môže sa stať aj druhý. Modlím sa, Pane, aby si zmiernil ich utrpenie, ale sama súhlasím so sekulárnym názorom, že v dejinách sa stal presne jeden zázrak – stvorenie vesmíru – a od toho sme všetci úplne rovnako vzdialení.

V rade som čakala určite aj hodinu, kým som sa dostala k múmiám, ale tento odhad som urobila až spätne, pretože pohľad na ne bol takým hlbokým zážitkom, že som na celé čakanie zabudla. Boli tam dve, obe mužského pohlavia, každá vo svojej vitríne s kontrolovanou teplotou a vlhkosťou. Ich pokožka vyzerala jemná ako papier, z ktorého je osie hniezdo, a zároveň sa im na lebkách napínala tesne ako blana na bubnoch; predstavovala som si, že by sa pri najmenšom otrase roztrhla. Obidve múmie mali okolo bokov kože z lamy huanako, ale inak boli nahé; ležali na trstinových rohožiach, na ktorých ich pochovali, a bolo im vidieť celé bruchá.

Pane, vieš, že som už skúmala kostrové pozostatky protoľudí, a hoci bolo úžasné držať lebku bez švov alebo stehennú kosť bez čiary epifýzy, úprimne, nedá sa to porovnať so skúsenosťou pohľadu na telo, ktorému chýba pupok. Rozdiel podľa mňa spočíva v tej skutočnosti, že si neuvedomujeme detaily našich kostí, takže človek musí mať isté anatomické vedomosti, aby rozoznal, čím sa vyznačuje kostra protočloveka. Ale všetci vieme, že máme pupok, takže pohľad na trup bez pupka v nás vyvoláva úžas pudovjšieho, ba intímnejšieho charakteru.

Keď som odišla z výstavy, znovu som za sebou počula chlapca s matkou. Matka sa s dieťaťom modlila a ďakovali ti, Pane, že si dal, aby múmie objavili cirkevní, a nie sekulárni archeológovia, pretože takto sú na očiach verejnosti, a nie ukryté kdesi v zadnom trakte nejakého múzea, kde by ich mohli vidieť len vybraní vedci. Toto ma až tak nepotešilo. Niežeby som s ňou celkom nesúhlasila. Ale v tejto otázke som na vážkach.

Oceňujem, že je to silný zážitok, vidieť múmie na vlastné oči, a toto turné privedie stovky tisíc ľudí bližšie k tebe, Pane. Ale ako vedkyňa si myslím, že najvyššou prioritou je zachovanie tkanív. Bez ohľadu na mieru preventívnych opatrení, ktoré Cirkev podniká, vystavovanie múmií po celej krajine nevyhnutne urýchli ich poškodenie viac, ako keby boli uložené v múzeu. Ktovie, aké techniky analýzy mäkkých tkanív prinesie budúcnosť? Biológovia sú presvedčení, že onedlho objavia častice dedičnosti, prostredníctvom ktorých organizmy prenášajú svoje vlastnosti na potomstvo; možno jedného dňa prečítajú aj informácie, ktoré tieto častice obsahujú. Keď príde ten deň, budeme mať prístup k tvojmu pôvodnému plánu ľudského druhu, plánu, ktorý neznehodnotil čas. Taký objav by k tebe, Pane, priviedol bližšie celé ľudstvo, ale musíme byť trpezliví a dovedy nepoškodiť tkanivo múmií.

Prešla som do obchodu so suvenírmi, kde v rade čakalo niekoľko návštevníkov, aby si kúpili pohľadnice. Popri čakaní som si obzerala vitrínu s pamiatkami; presne ako povedala Rosemary, medzi bežnejšími ulitami tam boli vystavené aj ušovce. Zišlo mi na um, či by mohol obchod tvrdiť, že ulity ušovcov pochádzajú rovnako ako múmie z Čile, ale kartičky, ktoré opisovali ulity, hlásali, že sa našli na ostrove Santa Rosa pri pobreží Hornej Kalifornie. Stálo tam, že sa našli na dne prehistorickej hromady odpadkov.

Keď sa predavač na chvíľu oslobodil od kúpychtivých návštevníkov, prišiel sa mi venovať. Možno bol zvyknutý, že ľudí odpudzuje, že sa ulity našli v odpadkoch, tak mi vysvetlil, že práve to im dodáva hodnotu. „Nielenže pochádzajú od protoživočíchov, ale dokonca s nimi zaobchádzali protoľudia. Ľudia stvorení priamo Bohom ich držali v rukách.“

Odpovedala som mu, že ma tie ulity ušovcov zaujímajú; našli ich vari cirkevní archeológovia tak ako múmie?

„Daroval nám ich súkromný zberateľ. To on poskytol informácie, ktoré sú na kartičkách.“

Spýtala som sa ho, či mi vie povedať meno toho zberateľa, a on sa zaujímal, prečo to chcem vedieť. Vtedy som sa mu predstavila

a dodala som, že som archeologička; on sa mi predstavil ako pán Dahl. Ja na to, že jediné vykopávky na ostrove Santa Rosa financovala Hornokalifornská univerzita. Akékoľvek pamiatky, ktoré sa tam našli, sa stali súčasťou zbierok univerzitných múzeí, takže nijaké protoušovce by nemali skončiť v rukách súkromných zberateľov.

„To som o tých ulitách nevedel,“ povedal. „Inak by som mu bol položil viac otázok. Naznačujete vari, že boli ukradnuté?“

Ja na to, že istotu určite mať nemôžem, vec má možno aj nevinné vysvetlenie, no veľmi rada by som si ho vypočula.

Pán Dahl viditeľne znervóznel. „V minulosti sme dostali viac darov od súkromných zberateľov a nikdy nebol problém s ich pôvodom.“ Prelistoval knihu záznamov a potom mi napísal meno a adresu darcu: pán Martin Osborne, P. O. Box v San Franciscu. „Poslal nám široký sortiment ešte pred začiatkom turné a požiadal nás, aby sme za jednotlivé kúsky nepýtali veľa, nech si ich môžu dovoliť obyčajní ľudia. Bola to taká veľkodušná myšlienka, že som súhlasil, hoci to znamenalo, že sa vyzbiera menej prostriedkov pre Yosemiteckú katedrálu. Urobil by to, keby ich ukradol z nejakého múzea?“

Odpovedala som mu, že neviem. Potom som sa poďakovala za pomoc s tým, že len čo si overím zdroj pamiatok, ktoré daroval Osborne, napíšem mu. Ešte som navrhla, aby pre istotu, nech sa vyhne ďalším komplikáciám, nepredal žiadne ďalšie kúsky, až kým sa mu neozvem, a on na to pristal.

Teraz sa priznávam, že vzápätí som klamala. Odpusť mi, Pane, ale nevymyslela som nijakú inú zámienku, ako sa stretnúť s pánom Osbornom, ak sa skutočne dopustil krádeže. Poslala som pánovi Osbornovi elektrický mailgram, predstavila som sa ako pán Dahl, uviedla som, že podľa môjho presvedčenia sú pamiatky, ktoré daroval, ukradnuté, a okamžite mu ich posielam naspäť. Okrem toho som si pripravila balíček adresovaný pánovi Osbornovi, ktorý pôjde vlakom cez San Francisco. Vymenila som si letenky, takže zajtra neletím do Arisony, ale odídem rovnakým vlakom ako môj balíček. V San Franciscu mi bude stačiť sledovať poštu a potom sa porozprávať s človekom, ktorý si príde po balíček. Ak mi nedokáže vysvetliť,